

ØKOLOGIHISTORISKE BETRAKTNINGER. OM NATUR OG MENINGSBÆRENDE MATERIALE

Av Terje Tvedt

HISTORISK TIDSSKRIFT 4/1994 - ISSN 0018-263x

Sosiologen Luhmann hevder i *Ecological Communication* at det moderne samfunn ikke klarer å takle de voksende økologiske problemene, fordi samfunnets delsystemer ikke har et språk som gjør det mulig for dem å erfare økotruslene.¹ Samtidig aspirerer samfunnsvitenskap til å bli et metaspråk når det snakkes om samfunnsforhold. Ved å diskutere med utgangspunkt i et eksempel (Nildalens moderne historie), vil jeg indirekte reise spørsmål om ikke nettopp noen sentrale teoretiske posisjoner og analytiske kategorier i samfunnsvitenskap og humaniora gjør det vanskelig å analysere forholdet mellom samfunn og natur på en fruktbar måte. Jeg vil kort gjengi tre teoretiske posisjoner i synet på forholdet mellom samfunn og natur.

Naturdeterminisme eller økologisk determinisme hevder at et folks kultur i stor grad bestemmes av dets miljø. Montesquieu, ofte beskrevet som samfunnsvitenskapens far, la vekt på naturens direkte innvirkning på folks mentalitet: Varmt klima førte til latskap, sterk følelse for smerte og overdreven ettergivenhet overfor seksualliften.² Han minnet om Aristoteles, som hadde sagt om innbyggerne i de kaldere europeiske landene at de riktignok var modige, men tilbakeleggende med hensyn til tekniske ferdigheter og tankevirksomhet og derfor ute av stand til å regjere sine naboer.³ Hegel forbindes ikke med materielle forklaringer. Nettopp derfor blir hans understreking av geografiens helt determinerende rolle for historiens gang mer interessant, og kan understreke hvor utbredt tenkemåten var i europeisk førindustriell tid: i de ekstreme sonene er kulde og hete for dominerende (dvs. for eksempel i Norge og Saudi-Arabia); Ånden vil være ute av stand til å bygge opp en

verden for seg selv, og verdenshistoriens teater er derfor den tempererte sone.⁴ Herbert Spencer mente historiens gang var en progresjon fra varmere og mer produktive miljø som krevde lavere nivå av sosial utvikling til kaldere, mindre produktive, men mer utfordrende regioner lenger vekk fra Ekvator. Samfunns- eller humangeografiens grunnlegger, Ratzel skrev: «Man must live on the land nature has given him ... submitting to the law».⁵ I sin verdenshistorie hevdet han for eksempel at framskritt ble stimulert av sterke vinder og store stormer, hvor det stadige tap av liv og eiendom intensiverte kampen for tilværelsen.⁶

Det må være rimelig å ta Emile Durkheim, karakterisert som en «forkynner av den vitenskap han var i ferd med å skape»,⁷ som representant for det motsatte syn (1858–1917). Jeg kunne nesten like gjerne diskutert Marx, Weber, Pareto eller Parsons, uten at konklusjonen angående det området jeg setter søkelys på, hadde blitt vesensforskjellig. Durkheim stilte opp som et absolutt krav til samfunnsforskningen at sosiale forhold bare skal forklares med referanse til sosiale variabler. Han hevder at årsaken til sosiale fenomen må finnes i det sosiale miljø, det er samfunnets struktur som er årsaken til de fenomen en søker å forklare. Han hevder at hvis det sosiale miljø ikke kan forklare det observerte fenomen på et visst tidspunkt i historien, så vil det være umulig å etablere årsaksrelasjoner overhodet. Durkheim etablerer slik «samfunn» som en analytisk kategori, en intellektuell representasjon, hvor naturforhold blir irrelevant. Durkheims kategori og avgrensing uttrykte og samsvarte med hans prosjekt om å gi de nye samfunnsvitenskapene en egen identitet. Det var et sterkt behov for å avgrense den nye disiplinen fra vitenskapen om naturen. Det førte – etter min mening – til at den også avgrenset seg fra naturen.

Luhmann viser at hva som ble kalt sosiologi (og senere statsvitenskap, antropologi og humangeografi, min anm.), krevde som sitt domene og sin spesielle identitet samfunn, eller som Durkheim sa det, sosiale fakta; sosiale former eller relasjoner i Simmels perspektiv eller sosial handling i Webers forstand. Disse

4 G.W.F. Hegel, *The philosophy of history*, New York 1956: 80. På engelsk er sitatet: «In the extreme zones man cannot come to free movement; cold and heat are here too powerful to allow Spirit to build up a world for itself. (...) The true theatre of History is therefore (min utheving) the temperate zone; or, rather, its northern half», og «in the Frigid and in the Torrid zone the locality of World-historical peoples cannot be found».

5 Ratzel ga sin første bok tittelen *Anthropogeography*. Den kom ut i to bind i 1882 og 1891. Senere ble den fulgt av *History of Mankind* og *Political Geography*.

6 I senere tid er kanskje Karl A. Wittfogels studie av forholdet mellom natur og samfunn i de store elvesivilisasjonene det mest kjente og innflytelsesrike arbeid innenfor denne tradisjonen. Se K.A. Wittfogel, *Oriental despotism. A comparative study of total power*, New York 1981. Hans konklusjon om hydrauliske samfunn som orientalske despoti er blitt behørig imøtegått. Se f.eks. K. Butzer, *Early Hydraulic Civilization in Egypt*, Chicago 1976; K. Polany, *Dahomey and the slave trade*, AES monograph 42, Washington 1966; og B. O'Leary, *The Asiatic mode of production. Oriental despotism, historical materialism and Indian history*, Oxford 1989.

7 D. Østerberg, Emile Durkheim, 29–45, I Ramsøy, N.R. et al., *Sosiologiens klassikere*, Oslo 1981: 30.

1 N. Luhmann, *Ecological Communication*, London 1989.

2 Se F. Thomas, *The environmental basis of society*, New York 1925: 64.

3 Gjengitt i G. Tatham, *Environmentalism and possibilism*, i G. Taylor (red), *Geography in the twentieth century*, New York 1951: 128. På engelsk er sitatet slik: «The inhabitants of the colder countries of Europe are brave, but deficient in thought and technical skill, and as a consequence of this they remain free longer than others, but are wanting in political organization and unable to rule their neighbours.»

klassikerne var derfor naturlig og rimelig nok ikke opptatt av den fysiske naturs rolle for samfunnsmessig endring. Denne tradisjonen kommer til uttrykk i f.eks. *Penguin dictionary of sociology* (1988, 2. utg.). Den nevner ikke økologi, environment eller natur som oppslagsord. Ordboka har et oppslag på økologi – «ecological fallacy». Naturen eller variasjoner i det fysiske roms karakter spiller ingen rolle i de mest sentrale teoriene om utvikling i de såkalte utviklingsland som er blitt presentert de siste tiårene. I moderniseringsstrategien, avhengighetsteorien og i grunnbehovsstrategien blir alle samfunnsmessige fenomen forklart med samfunnsmessige variabler alene. Deres dominans selv innenfor tradisjonelt naturvitenskapelige felt kom klart til uttrykk i forbindelse med de to tørkekatastrofene i Sahel-beltet rundt 1973/74 og 1984/85, da milliarder av kroner ble investert i utviklingstiltak basert på den forestilling at problemene var samfunnsskapt (overbeite, befolkningspress eller i den mest banale variant: tørken i Etiopia skyldtes Mengistus diktatur), dvs. at de var resultat av sosiale variabler. Utviklingspotensiale og barrierer har nesten utelukkende blitt relatert til samfunnsmessige eller politisk-ideologisk potensiale og barrierer. Innenfor dette perspektivet er det den menneskelige virksomheten alene som skaper de materielle og sosiale betingelsene for menneskets liv. Således er mennesket et produkt av den materielle og sosiale verden som det selv har skapt, og samfunnet oppfattes kun som et menneskelig produkt. I dette perspektivet blir det å snakke om menneske og samfunn to forskjellige måter å snakke om samme fenomen på.

Ottar Dahl hevder innenfor samme tradisjon at et grunnleggende aksiom i norsk historieforskning definisjon av sitt tema er at all kunnskap om menneskelig kultur eller samfunnsliv må bygge på en tolkning av meningsbærende materiale, som uttrykk for intensjoner eller «åndsinhold». ⁸ Selve erkjennelsesformen er slik knyttet til erkjennelsens definerte objekt. Et syn som hevder kategorisk at «All history is the history of thought», som Collingwood sier, får åpenbare konsekvenser for analytiske kategorier, begrepsdefinisjoner og metode. Det typiske (men selvsagt ikke det enerådende) i historieforskningen vil derfor være at naturen og de økologiske omgivelsene behandles i et introduksjonsskapittel, som en nødvendig kulisser, men hvis betydning opphører for så vidt som den ikke nedfelles i menneskets intensjonale prosjekt.

En slags mellomposisjon kan representeres av hva som i litteraturen er kalt geografisk possibilisme. Den franske geografiske skolen opponerte mot geografisk determinisme. Vidal de la Blanche endret ikke fokus fra geografien til mennesket, men ville overskride et syn som oppfattet mennesket og natur som om de var to motstandere i en duell. Han understreket at geografi er studie av «sted», og at

⁸ O. Dahl, *Problemer i historiens teori*, Oslo 1986: 15.

mennesket bidro til å skape miljøet.⁹ Eller med andre ord: naturen hadde ikke en tvingende arm, mennesket var en partner snarere enn en slave og naturen var aldri mer enn menneskets «rådgiver». Gjennom blant annet Lucien Febvre, en av grunnleggerne av den franske Annales-skolen, kom det geografiske perspektivet sterkt inn i historieforskningen. Febvre understreket likevel sterkt den menneskelige agents makt. I *A Geographical Introduction to History*¹⁰ skrev han at det er ikke nødvendigheter noen steder, bare muligheter overalt.¹¹

Selvsagt finnes det arbeider som beveger seg mellom posisjonene. Men, vil jeg påstå, svært ofte vil de pendle mellom disse ytterpunktene, uten at de ulike typer kausalforklaringer blir konkret begrunnet. I Fernand Braudels monumentale verk om *The Mediterranean World in the Age of Philip II* hvor de to første delene handler om naturens innflytelse på samfunn innenfor en historisk tid som er nærmest uforanderlig, finnes naturdeterministiske kausalforklaringer.¹² Han sier for eksempel et sted at islam er ørkenens religion, som om islam oppsto i alle ørkener eller at islam er begrenset til ørkensamfunn. Del tre fokuserer det politiske spill under Philip den II. Den integrerer ikke det geografisk-økologiske perspektivet han bretter ut i de to første delene og er i forhold til den økologiske kontekst nærmest possibilistisk eller voluntaristisk.

EKSEMPEL: NILDALEN

Jeg vil her drøfte noen analytiske problem jeg har støtt på i forsøket på å fortolke

⁹ P. Vidal de la Blanche, *Principles of Human Geography*, London: 1959. Vidal de la Blanche forkastet for øvrig Durkheims forslag om å redusere geografi til sosial morfologi ved å insistere på at mennesket tar del i naturens spill og at det eksterne miljø var en partner og ikke en slave. I denne polemikken med Durkheim var det svært viktig å avgrense seg fra Ratzel.

¹⁰ L. Febvre, *A Geographical Introduction to History*, London 1950. Han skrev: «there are nowhere necessities, but everywhere possibilities».

¹¹ En elev av Febvre, Marc Bloch, kunne i 1940-årene hevde at pseudo-geografisk determinisme var diskreditert «once and for all» (M. Bloch, *The Historian's Craft*, Manchester 1992: 62).

¹² F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, New York 1976.

Nildalens moderne historie.¹³ På grunn av Nilens fysiske karakter, dens betydning for området opp igjennom årtusener, dens kontrollerbare natur osv., tror jeg regionen er et fruktbart utgangspunkt for diskusjoner av teorier og begreper om samfunn og natur.

HVORDAN AVGRENSE ANALYSEOMRÅDE

I utgangspunktet var jeg opptatt av forholdet mellom historien til verdens til da største vannprosjekt – kanaliseringen av de enorme sump-områdene langs Bahr al-Jabal og Bahr al-Zaraf – planlagt av britiske koloniadministratorer allerede på 1890-tallet, og den historiske utviklingen i Sør-Sudan. Jeg oppdaget snart at planen, som tok sikte på å grave ut en ny «Nil», over 300 km lang, og endre elvas sesongmessige svingninger ved å bygge reservoarer ved de sentral-afrikanske sjøene, ikke kunne forstås uten at den ble sett i sammenheng med den britiske kolonimaktens oppfatninger av og planer for Nilvassdraget som helhet. Og ikke bare det: elvesystemets fysiske hydrologiske karakter førte uvegerlig til at utviklingen i Sør-Sudan var sammenbundet med utviklingen i andre områder av Nildalen. Skulle jeg da utvide mitt felt til f.eks. Sudan som stat, eller burde både Sudan og Egypt under lupen, ut i fra britenes og egypternes retorikk om at Sudan var en del av Egypts tapte provinser? Men hva da med de andre landene, for både det som senere ble kalt Uganda og Etiopia, der særlig Haile Selassie spilte en sentral rolle i Nil-diplomatiet fra 1917 til 1974, influerte helt sentralt på kanaliseringssprosjektets viktighet og utforming. Siden disse prosessene ikke samsvarte med og overskred tradisjonelle sosiale variable som stater, etniske regioner, folk og økonomiske samhandlingssystem – hvordan kunne jeg avgrense mitt analyseområde?

Innenfor samfunnsgeografien og deler av sosiologien har det vært skarp debatt om hvordan begrep som «region», «sted», «rom», etc. best bør bestemmes, særlig mellom en posisjon som fokuserer på fysiske grenser eller områder som defini-

sjonskriterier, og en som fokuserer på samfunnsmessig eller kulturell konstruksjon. En svært sentral representant for den «nye» geografien, Johnston, har for eksempel i sin bok fra 1991, *A question of place*, gått til frontalangrep på hva han kaller «tradisjonell regional geografi». Han fremmer en ny regional geografi, som legger vekt på at regioner bør studeres som kulturelle og sosiale produkt. Regioner er, sier han, forskjellige, fordi folk har gjort dem sånn.¹⁴ Eller med andre ord: Regioner bør identifiseres og avgrenses med sosiale variabler alene. I praksis er det denne modellen norsk historiografi stort sett har tillempt – ved at de historiske enheter er sosiale konstruksjoner som Norge, Bergen eller Oslo, fylkeshistorier eller kommunehistorier.

Når det gjaldt «mitt» område var *verken* posisjonene til den tradisjonelle fysisk-orienterte regionalgeografien eller den «nye» regionalgeografien adekvate, men brukt kritisk og *samtidig* var de svært nyttige.

I min bestemmelse av Nildalen er den på den ene siden en region, slik begrepet er blitt definert innenfor den klassiske regionalgeografien; som «*a differentiated segment of earth-space*». Den fysiske strukturen som har skapt en region i denne forstand er Nilvassdraget, som i dag omfatter store deler av 10 land og omtrent 10 % av Afrikas landområde og som strekker seg helt fra det nordlige Tanzania til Middelhavet. Snur en elven med aksene i Kairo, vil kilden være ute i havet mellom Norge og Island et sted, og dreneringsområdet er omtrent på størrelse med Europa. Vannet kommer stort sett fra nedbør over det etiopiske høyfjellsplatået og over de sentralafrikanske sjøene. I det som nå kalles Sør-Sudan reduseres Den hvite Nilens vannmasser med 50 prosent, ved at elvevannet renner ut over et slettelandskap som hvert år skaper det største sumpområdet i verden. Nedstrøms for Atbara, litt nord for Khartoum, har Nilen ingen tilførsler, og renner i 200 mil gjennom en av klodens varmeste ørkener før den munner ut i Middelhavet.

Innenfor et «natur som kulisser»-perspektiv er det mulig å ta elven som utgangspunkt og skrive en bok kalt «Folk og samfunn i Nildalen». Det kunne blitt en fargerik bok om framveksten av jordbrukssivilisasjon i ørkenlandet Egypt, om Skorpion-kongen som kanalgraver, om faraoisk vannpoesi, om høstfestene og ofringen av unge kvinner til Nilen osv. En kunne skrive om nuere og dinkaer, som fra 1500-tallet av har utviklet en økonomi og et sosialt system tilpasset Nilens fluktuasjoner på slettene nord for de store sjøene. En kunne skrive om Buganda-kongedømmet ved Victoriasjøen fra 1500-tallet eller om oppsplittingen av Etiopia påvirket av de fantastiske elvejuvene som stiller Grand Canyon i skyggen og som i flere måneder pr. år pga. flom gjorde kommunikasjon nærmest umulig. En slik bok ville kunne ha vært interessant, men banal – dvs. en enkel oppslagsbok om samfunn, fordi den ville mangle analytisk sammenheng. En slik fysisk avgrensning er derfor i prinsippet like *analytisk* irrelevant for samfunnsvitenskapen som begrepet «kyst-kulturen» burde være. Det å ha båt og bo langs en fjord utgjør i seg selv ingen

13 T. Tvedt, *Water and Politics: A History of the Jonglei Project in the Southern Sudan*, Bergen 1986; An annotated Bibliography on the Nile, i *Egyptian-Scandinavian Seminar on Africa*, arrangert av Egypts utenriksdepartement og Institute of Diplomatic Studies, Kairo 1989, Uppsala 1990; *Bilder av de andre. Om utviklingslandene i bistandsepoken*, Oslo 1990; The Management of Water and Irrigation: The Blue Nile, 79–92, i M. Dornboos, L. Cliffe, M. Ahmed Abdel Ghaffar & J. Markakis, (red), *Beyond Conflict in the Horn, The Prospects for Peace, Recovery and Development in Ethiopia, Somalia, Eritrea & Sudan*: London 1992: 79–92; The struggle for water in the Middle East, i *Sustainable Water Resources Management in Arid Countries, Gestion durable des ressources en eau dans les régions arides*, Canadian Journal of Development Studies, Ottawa 1992: 13–25; Conflict on the Upper Nile. Robinson and Gallagher revisited, i *Forum for Development Studies*, 1992, 2: 185–210; Non-implemented Plans as a Barrier to Development: The Case of the Jonglei Project in the Southern Sudan, i M.B.K. Darkoh, *African river basins and dryland crises*, Uppsala 1992: 59–79; The river Nile as a stick and carrot. Changing water policies in the aftermath of World War I, i T. Tvedt (ed.), *Conflicts in the Horn of Africa: human and ecological consequences of warfare*, Uppsala 1993: 181–203; *A partially annotated bibliography on the river Nile* (2 vol.), Bergen 1993.

14 R. J. Johnston, *A question of place. Exploring the practice of human geography*, London 1991: 67.

interessant samfunnsmessig relasjon. Et elvevassdrag behøver heller ikke å ha noen særskilt og viktig samfunnsmessig betydning for samfunnene i det aktuelle området (eks.: Glommavassdraget i 1993).

Spørsmålet ble: var Nildalen også en region i samfunnsmessig betydning? Siden regioner hele tiden blir konstruert, oppløst og rekonstruert i endret form som et resultat av menneskelig handling, måtte derfor spørsmålet stilles mer presist: Var Nildalen en region i den perioden jeg studerte: da britene styrte området fra 1890-årene til 1956? Et poeng med konsekvens for min diskusjon her var at det var nettopp i denne perioden at de britiske kolonistategene konstruerte den fysiske størrelsen, Nilvassdraget, som en politisk-strategisk region. Nildalen ble samfunnsmessig regionalisert på den fysiske regionens grunn.

Også før den britiske perioden, f.eks. på 1700-tallet, var Nilen selvsagt «a differentiated segment of earth-space», selv om folk ikke visste det. Elva ble konseptualisert som vann som ganske enkelt rant igjennom det enkelte området. Det «alle» var opptatt av, var vannmengden på sitt sted.¹⁵ De var ikke opptatt av Nilen som elvesystem eller fysisk struktur. Herodot skrev f.eks. 400 år før Kristus: «About why the Nile behaves precisely as it does I could get no information from the priests or anyone else».¹⁶ Nildalen framviste en prosessjon av samfunn og samfunnstyper, med ulik relasjon til Nilen som ressurs. Nildalen var ingen enhet verken økonomisk, politisk eller kulturelt.

Det var først på slutten av 1880-tallet at Nilen ble og kunne bli beskrevet som et hydrologisk system, at den fysiske størrelsen ble konseptuelt erobret som et system. Det reflekterte en bestemt politisk utvikling: Britene hadde okkupert Egypt i 1882, av grunner som var knyttet til Suez-kanalens strategiske betydning snarere enn til Nilens potensielle økonomiske og politiske rolle for det britiske imperiet. Ganske raskt ble imidlertid Cromer, den ukronede konge av Nildalen fra 1883 til 1907, og den britiske statsministeren Salisbury, klar over Nilens betydning både økonomisk og politisk-strategisk. I 1889 lanserte de overfor rivaliserende europeiske kolonimakter at Nildalen var britisk interessesfære. Egyptiske herskere hadde lenge beskrevet Nildalen som deres historiske eiendom, men det var først nå at en begrunnet Nildalens enhet på et «hydrologisk» grunnlag – eller på et fysisk grunnlag. Og det var dette fysiske grunnlaget og elvas karakter som gjorde denne konseptualiseringen både rasjonell og ikke minst – politisk nyttig for britene.

Fra nå av ble hele Nilen som fysisk ressurs underordnet et vassdragsperspektiv, med vidtrekkende politiske og økonomiske konsekvenser for hele området, ikke

15 Nilen var hellig for de gamle egyptere, grekere og romere. Spesielt flomvannet, som representerte elvens «gjenfødelse» og livets gjenfødelse. Flommen ble oppfattet som en hellig gave: plantene spirte, jordas fruktbarhet ble realisert. Du er markene som Ra skapte, sang egypterne til sin elv. De feiret oversvømmelsene som sjelens rensing. Den største tributt en kunne gi en gud var å drukne i Nilen og følgelig forenes med den. I gammel-egyptisk betydde ordet å «drukne» opprinnelig å «prise». (Se A.C. Croutier, *Taking the waters*, New York 1992).

16 Herodot, *The Histories*, London 1972: 140–141.

minst for folk i områder som ikke var klar over at de levde i Nildalen. Cromer og Salisbury så at den makten som kontrollerte Nilen oppstrøms også kunne kontrollere Egypts livsåre, og dermed både Egypt og Suez-kanalområdet. Det var altså en håndfull med briter som etter en bevisst plan konstruerte Nildalen som politisk-strategisk region, med Nilen selv som geo-politisk akse. Etter hvert kom regionaliseringen militært og administrativt til uttrykk ved at Uganda ved de store Nilsjøene ble okkupert i 1894, og Sudan ble underlagt London i 1898. London inngikk videre diplomatiske avtaler med Italia i Eritrea, med kong Menelik i Addis Abeba og kong Leopold i Belgisk Kongo i perioden 1891 til 1906 om at ingen måtte ta vann fra Nilen eller dens bielver uten først å spørre regjeringen i Westminster. Fra dette tidspunktet og i noen skjellsettende tiår framover ble viktige sider av den politiske og økonomiske utvikling i hele Nildalen underordnet et helt nytt regionalt vassdragsperspektiv. En fysisk region var blitt strukturert, eller regionalisert, på en helt ny historisk måte. Det skapte et Nildalen-kart som artikulerte det britiske Nildalen-perspektivet, ikke bare på det teoretiske plan, men også konkret: De sentralafrikanske kildene ble døpt Victoria- og Albertsjøen, og de ga også navn til hver sin del av Nilen i Uganda; Victoria Nile and Albert Nile. Det britiske kongeparets forhold var derfor mer sammenfiltret i Øvre Nilen enn det det var i Buckingham Palace.

En kan si om Nildalen i denne perioden at det var et «sted», «place» eller «lokalitet», men på en spesiell måte. Geografen Yi-Fu Tuan har definert sted som «a centre of felt value».¹⁷ For regjeringene i London var Nildalen et slikt sted. Det vakte romantiske minner om de store viktorianske oppdagelsesmenn Speke, Grant og Baker, det var åstedet for Charles Gordons innsats for «opplysning og sivilisasjon» og det berømte «mordet i Khartoum», det ga bomull til det industrielle eventyr i Lancashire og det var ikke minst en arena for spillet om kontroll ved Suez. Det var et senter for opplevd verdi i den grad at utenriksdepartementet i London i perioden skrev tusenvis av brev og memoranda om Nilen og dens regionale konstruksjon: Nildalen. I 1992–1993 gikk jeg igjennom rundt hundre tjukke hemmelige files om britisk Nil-politikk som historikere tidligere ikke har oppdaget og derfor heller ikke åpnet.

Regionen kunne imidlertid ikke beskrives som en kulturell konstruksjon skapt av lokale systemer eller folk, fordi Nildalen ikke ble oppfattet som et senter med følt verdi av de som bodde der, men som mange «steder» og «regioner». *Formen* Nildalen ble regionalisert på, ble i stor grad bestemt gjennom diplomatisk tautrekking langt unna vassdragets fysiske grenser – i vestlige hovedsteder som London, Brussel, Paris, Berlin, Roma og Washington. De mest sentrale grensetrekningene mellom Etiopia og Sudan, mellom Sudan og det som senere ble kalt Uganda, mellom Uganda og Belgisk Kongo, ble foretatt med utgangspunkt i to parallelle hensyn: Nilens fysiske vassdragsgrenser og briteres erklæring om Nildalen som deres interessesfære. Cromer og Salisbury og flere britiske utenriksministre satt

17 Y. F. Tuan, *Space and Place: the perspective of experience*, London 1977.

med kart over Nil-vassdraget foran seg når de utformet forhandlingsposisjoner. Britisk ekspansjon i Nildalen kan imidlertid ikke forklares med rivalisering mellom europeiske stormakter alene. Den teorien som er den dominerende når det gjelder fortolkninger av delingen av Afrika, har som grunnpremiss at den viktorianske imperialismen var uten ekspansive motiv. Hva som brakte britene oppover Nildalen var «the frontier of fear», dvs. redsel for at andre europeiske makter ellers ville satt seg fast oppstrøms i Nilvassdraget. Dette er konklusjonen i Robinson og Gallaghers svært innflytelsesrike bok. Jeg mener at en mer fruktbar forklaring er å legge vekt på «the limits of water» i Egypt og Nilens fysiske, hydrologiske karakter. Knappheten på vann og de enorme mulighetene for vannanlegg oppstrøms, både for å oppnå økonomiske og politiske mål, bidro sterkt til at de sentrale britiske strategene i 1890-årene ikke lenger diskuterte om de skulle okkupere Sudan og Uganda, men når og hvordan denne okkupasjonen best burde foregå. Derfor var det naturlig at Cromer i kjølvannet av okkupasjonshæren sendte den personen han oppfattet som den viktigste administratoren i Egypt foruten han selv: William Garstin, en vannplanlegger, både til Dongola i 1897 og til Sør-Sudan i 1898. Noe av det aller første britene gjorde i Sør-Sudan etter at de hadde heist Union Jack var å installere instrumenter som kunne måle Nilens vannføring og å opprette stasjoner for måling av nedbør. Nildalen ble regionalisert under britisk overherredømme, og hvor kontrollen over dens økologiske basis sto i sentrum.¹⁸ Dette kan være et (av en rekke) eksempel på at fokus på Nildalen både som fysisk region og som en politisk konstruert region har fortolkningsmessige konsekvenser: Det ble mulig å gi en annen, og etter min mening, mer forklaringskraftig fortolkning av britenes okkupasjon og dermed også av et nøkkelspørsmål i delingen av Afrika.

Framfor å oppfatte studieobjektet som enten fysisk definert eller sosialt definert, mener jeg altså at det fra ett ståsted nettopp er utviklingen av den gjensidige påvirkningen mellom Nildalen som fysisk definert region, og Nildalen som politisk-strategisk definert region, som må integreres. Sosiologen Giddens har forsøkt å bryte ut av disse dikotomiske posisjonene. Et av de sentrale begrepene i hans struktureringsteori er «locale». Det er ikke særlig fruktbart for å forstå aktørenes kontekst i Nildalen. Giddens har definert «locale» som «a physical region involved as part of the setting of interaction, having definite boundaries which help to concentrate interaction in one way or another». Det er to problemer med dette begrepet: Det skiller ikke tilstrekkelig mellom fysisk natur og samfunnsmessige fenomen. Ressurser er ikke, de blir. Nilvassdraget som ressurs er både produserende og produsert, strukturelt organisert og symbolsk representert. Det er følgelig både en kontekst for handling og et handlingsresultat. Dermed, selv om Nildalen av noen britiske strateger og vannplanleggere ble konseptualisert som en fysisk enhet med bestemte grenser, skapte den ikke noe grunnlag for sosial interaksjon innenfor

elvebassenget. Først og fremst skapte den økt aktivitet i det britiske utenriksministeriet og mellom London og en del administrative sentra i Nildalen, og blant britiske vannplanleggere som utvidet området for sitt hydrologiske arbeid, fra Egypt og oppstrøms. For de fleste sosiale system eller aktører i området hadde regionaliseringen av Nildalen ingen betydning for sosial interaksjon. Tvert imot kan en si at britenes Nil-politikk, med medfølgende grensdragninger, reduserte interaksjonen. I 1920-årene vedtok de lover som forbød nordsudanere å være i Sør-Sudan og senere prøvde de gjentatte ganger å forhindre ulike former for kontakt mellom Egypt og Sudan og Egypt og Etiopia. I forhold til situasjonen i Nildalen viser det seg at Giddens' definisjon, til tross for hans anstrengelser for å betone aktørers betydning, representerer en form for apriori geografisk determinisme (lokalitet konsentrerer interaksjon).¹⁹ I begynnelsen av perioden skjedde det et slags sammenfall mellom «fysisk region» og «sosial region». Store politiske rystelser undergravet etter hvert dette sammenfallet. Først ved at britene fikk en motspiller i et mer selvstendig Egypt etter revolusjonen i 1919, og etter hvert ved at andre land og regioner protesterte mot det britiske styret; på grunn av indre motsetninger i den britiske administrasjonen av vassdraget, og ikke minst på grunn av at amerikanerne, særlig i årene umiddelbart etter 2. verdenskrig, utnyttet vassdragets karakter for å svekke britisk makt ved Suez. Denne regionen var imidlertid ikke selvproduserende, som Johnston sier er et trekk ved sosialt skapte regioner.²⁰ De fleste som levde i Nildalen var uvitende om britenes planer og diplomatiske spill, og at de tilhørte noen Nil-region. Og langt fra å være selvproduserende måtte britene i løpet av deres 60 år som regionens skapere, hele tiden kjempe for dens bevarelse, mot ulike nasjonale bevegelser og mot indre motsetninger innenfor det politisk-administrative systemet de bygget opp. Som jeg har vist: å begrense analysen til forholdet mellom regional ressurs og regionale sosiale system er utilstrekkelig og uttrykker en form for determinisme: det ville ikke ha fanget inn åstedene hvor mange av de viktigste beslutningene ble tatt – både for utnyttelsen av den fysiske ressursen og for den sosiale regionens skjebne. Regionaliseringens karakter ble i særlig grad bestemt noen steinkast – ikke fra Nilen, men fra Themsen; i det britiske utenriksdepartementet. Men jeg måtte også bevege meg inn på soverommene til både Churchill og Eden i Downing Street 10, fordi begge hadde den vanen å foreta viktige beslutninger mens de lå i sengen. For å forstå måten denne regionaliseringen ble oppløst på, ble det nødvendig å studere vannpolitisk kildemateriale fra Kairo, London, Kampala så vel som i Washington.

19 A. Giddens, *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*, London 1984: 375.

20 R.J. Johnston, *A question of place. Exploring the practice of human geography*, London 1991.

18 For en mer detaljert beskrivelse av denne perioden av Nil-historie, se T. Tvedt, *Conflict on the Upper Nile. Robinson and Gallagher revisited*, i *Forum for Development Studies*, 1992, 2:185–210.

2. ANALYSENIVÅ

Denne kombinasjonen av fysisk-geografiske og samfunnskonstruerte analytiske kategorier fikk også konsekvenser for valg av analysenivåer og analyseenheter.

Jeg oppfatter Nilen – som fysisk eksistens – som et grunnleggende analysenivå, eller som jeg vil kalle det; «et nivå av fysisk kontinuitet». Dvs. det er et nivå som hele tiden må inkluderes i fortolkningene, som kontinuum, som intervensjoner i aktørenes handlingssituasjon på ulike tidspunkt i den historiske beretningen. Jeg vil først ta opp et punkt som ofte overses i analyser av forholdet mellom mennesket og natur. Nilen lot seg, som andre naturfenomen, ikke beskrive utenfor samfunnet eller aktørers persepsjon av den.

I bøker om Nilen beskrives elva som om de gitte hydrologiske beskrivelsene er objektive.²¹ Men ved å ta høyde for måten Nilen er blitt sosialt konstruert på, viser det seg at naturvitenskapelige spørsmål, som Nilens lengde, dreneringsområde og vannføring, i realiteten ble sterkt påvirket av rene politiske avgjørelser. Nilen i denne forstand er følgelig ikke bare ganske enkelt sosialt konstruert, den er politisk konstruert av enkelte identifiserbare aktører. Cromer, Eden, Nasser og vannpolitikere som William Garstin og William Willcocks, og deres oppfatninger, har spilt en mer avgjørende rolle enn «objektive» observasjoner. Hvor lang er Nilen? Fundamentalt er det et filosofisk spørsmål, slik Magris viser i *Donau*: For hvor starter egentlig Donau? Er det i Furtwangen eller Donaueschingen, eller er det i en vannkran eller i ei takrenne?²² I Nildalen blir slike uklare spørsmål konvertert til politiske kampspørsmål pga. ressursens betydning. I dag er det for eksempel uenighet mellom Egypt og Tanzania om *Luvironza*, en bielv til Kagera-elva som renner ut i Victoriasjøen, tilhører Nilenvassdraget. Hvor stort er dreneringsområdet? Det er politisk uenighet om elver som renner inn i Victoriasjøen og elver som renner inn i Tanasjøen bør inkluderes, som det er uenighet om Sinaihalvøya tilhører Nilens dreneringsområde. Egypt mener det siste, og har derfor begynt å føre Nilvann dit.

Og hvor mye vann fører Nilen med seg? I omtrent de siste femti årene har 84 milliarder kubikkmeter vann nesten alltid blitt oppgitt som Nilens gjennomsnittlige, årlige vannføring. Men Nilen har aldri den vannføring som «alle» hevder den har. Oppgitt vannføring representerer selvfølgelig et gjennomsnitt. Et viktig trekk ved Nilen, som har direkte samfunnsmessige konsekvenser, er de enorme variasjoner fra år til år. Den har ført 150 milliarder kubikkmeter (i 1878–79) og 42 milliarder i 1984–85. Nilens gjennomsnittlige vannføring kan variere med mellom 10 og 15 prosent avhengig av hvilke år en tar utgangspunkt i. I perioden 1871 til 1953 var

gjennomsnittet 92,4 milliarder kubikkmeter, men fra 1871 til 1901 107 milliarder. Fra 1899 til 1959 var gjennomsnittet 84 milliarder ble det slått fast i Nil-avtalen mellom Egypt og Sudan i 1959. I løpet av siste halvdel av 1960-årene og første halvdel av 1970-årene var gjennomsnittet nesten 90 milliarder, mens det i perioden 1977 til 1987 bare var 72 milliarder. Eller med andre ord: I perioden 1984 til 1987 var gjennomsnittsvannføringen 30 prosent av gjennomsnittet for resten av århundredet. Det endelige valg av hvilke år en regner ut vannføring på basis av, har reflektert politiske styrkeforhold mellom vassdragsaktørene.

Hvor en måler vannføringen vil selvsagt også påvirke oppgitt vannmengde. Det er umulig å bestemme det «rette» målestedet objektivt eller på basis av rent naturvitenskapelige kriterier. I Nildalen har det seirende målestedet historisk blitt flyttet fra Nil-deltaet, fra det berømte nilometret på Rhoda Island i Kairo etablert i 640-årene, til Øvre Egypt. Det første stedet samsvarte med datidas vannbruksbehov og den egyptiske statens behov for å kontrollere vannfordelingen under flomirrigasjonssystemet. Det andre stedet samsvarer med helårsirrigasjonssystemets behov. Fra 1869 ble Aswan valgt som målested. At dette stedet ble valgt og ikke noen av de målestasjonene britene etablerte oppstrøms etter okkupasjonen av Sudan reflekterer politiske avgjørelser og vannpolitiske beslutninger (hadde Egypts grense gått ved Wadi Halfa i Sudan hadde Nilen antakeligvis «hatt» omtrent 10 prosent større vannføring). I Wadi Halfa målte man f.eks. 50 milliarder m³ mot 47 i et dårlig år (1913–14), 96 mot 109 i et vanlig år (1914–15), 144 mot 129 i et svært godt år (1917–18).²³ Når vannet skal fordeles mellom flere vannførte stater, er spørsmålet om mengden vann til rådighet et nøkkelspørsmål. Hydrologiske data er følgelig politiske produkt, og disse politiske beslutningene vil, som jeg har indikert, på sin side påvirke hvordan elva som fysisk ressurs har politiske og sosiale konsekvenser.

Det sentrale i dette argumentet er ikke bare at natur ikke kan beskrives objektivt, dvs. at uenighet om f.eks. vannføring kan tilbakeføres til sosiale eller etno-epistemologiske forhold, noe en naturlig vil gjøre innenfor et tradisjonelt perspektiv. Uenigheten her reflekterer dypere ulikheter og hviler på «objektiv» grunn. Den reflekterer fundamentalt ulik geografisk plassering langs en fysisk ressurs. Forskjellene mellom et oppstrøms- og et nedstrømsperspektiv kan ikke teoretisk oppheves. Mens det er mulig å tenke seg at alle mennesker i verden blir tilhengere av det samme vitenskapsspråk og at sosial ulikhet oppheves, vil det teoretisk være umulig å plassere de ca 200 millionene menneskene som i dag lever i elvebassenget på ett sted, på samme måte som det vil være teoretisk og fysisk umulig i 2025, da FN regner med at det vil bo omtrent 600 millioner mennesker der. Det er følgelig nødvendig med et analytisk perspektiv på slike fysiske fenomen – på elver som *blir* ressurser – som på den ene siden bryter ut av en forestilling om at sosial uenighet

21 Dette kan hevdes med tilstrekkelig sikkerhet. Se T. Tvedt, *A partially annotated bibliography on the Nile*, (2 vol.), Bergen 1993. Vel 2000 titler er registrert.

22 C. Magris, *Donau. En følsom reise fra den store elvens kilder til Svartehavet*, Oslo 1991: 13–61.

23 J. Craig, Water supply of Egypt and Sudan, i *The Contemporary Review*, 1925: 172, 163–170: 167.

kan forklares ved sosiale variabler alene, og som på den andre siden ikke aksepterer at det er som «objektiv» natur, men som sosialt produkt, at den fysiske strukturen underordnes politiske og økonomiske inngrep.

Likevel var det elvas *objektive* karakter som førte til at områdene i vassdraget fysisk ble knyttet sammen i et skjebnefellesskap. Nilen etablerte, mener jeg, hva som gjerne kalles en «linkage of scale» mellom nuere og egyptere, mellom amharaer og sudanere osv. Uavhengig av om folk oppfatter det eller ikke, så vil hva som skjer med elva oppstrøms alltid få konsekvenser nedstrøms, gjerne tusenvis av kilometer unna. Under britene ble det også slik at inngrep nedstrøms fikk konsekvenser for hva man kunne gjøre oppstrøms. Britenes vannfordelingspolitikk i forhold til Egypt innebar for eksempel at Uganda, Etiopia og Sør-Sudan etter 1929 var legalt forhindret fra å nytte vann fra Nilen som rant gjennom disse områdene. Opplevelsen av skjebnefellesskap oppstår når det er for mye eller for lite vann i elva, enten på grunn av naturens luner eller menneskelig inngrep. Måten områdene konkret ble knyttet sammen på var imidlertid resultat av aktørers identifiserbare, politiske handling.

Derfor er det like viktig å etablere et annet analysenivå; jeg vil kalle det et «nivå av dominerende politikk»; dvs. det britiske regionale hegemoni hvor det å utnytte Nilen både som økonomisk og politisk ressurs var en sentral del av deres strategi. Disse to nivåene ble viktig for samfunnsutviklingen i kraft av hverandre. For å skjønne sentrale sider ved den politiske og økonomiske utvikling, være seg i Sør-Sudan, Uganda eller Nord-Sudan, var det ikke for min periode tilstrekkelig å ta statsgrenser eller etniske områder som analysenivå. Det viste seg heller ikke fruktbart å studere utviklingen av vannhusholdningen blant nilotene eller i Nord-Sudan uten å se disse forhold til Nilen som helhet. Britenes konseptualisering av Nilen førte til at disse fysiske bestemte båndene fikk avgjørende betydning for samfunns utvikling.

Stort sett har historisk forskning i området om den samme perioden som jeg studerer, tatt utgangspunkt i bare sosialt konstruerte regioner som Egypt, Etiopia, Sudan eller Uganda, eller i en uklar geografisk konstruert region som Afrikas Horn. Antropologisk forskning har som regel tatt utgangspunkt i etniske grupper eller landsbyer, og vært opptatt av disse systemenes tilpasning til omgivelsene. Pga. karakteren til «den fysiske kontinuitet» og «den dominerende politikk» vil valg av analysenivå basert på slike kriterier ikke fange inn Nil-faktoren som en sammenbindende fysisk og politisk struktur. De mest avgjørende spørsmålene, med strukturell og økonomisk konsekvens for for eksempel Sør-Sudan, ble avgjort i utenriksdepartementet i London eller av deres agenter i Kairo og til en viss grad i Khartoum, oftest uten at de lokale koloniembedsmenn og lokalbefolkningen var klar over det. Beslutninger f.eks. om den økonomiske utviklingen av Egypt i form av bedret vannkontroll eller utviklingen av Uganda i form av vannkraftprosjekter rammet på fundamentale måter inn utviklingspotensialet i Sør-Sudan – på grunn av elvas fysiske karakter.

I tillegg valgte jeg flere analyseenheter på et lavere skalanivå, bestemt primært på

grunnlag av *fysiske variabler*. En enhet var Egypt, som altså sammenfaller med en sosial variabel, men som primært tok utgangspunkt i det faktum at området hadde utviklet en spesiell avhengighet av Nilen og hadde en utsatt geo-politisk nedstrømsposisjon. En annen enhet på det samme nivå var det sentrale området av Sør-Sudan hvor økonomien er halv-nomadisk pastoralisme tilpasset elvas naturlige oppførsel. Det sentrale for meg var at området er et oppstrømsområde ved Nilen, og at britenes oppfatning av Nilen som en planleggingsenhet og deres planer for å endre Nilens karakter i området, satte klare rammer for områdets sosiale og økonomiske utvikling. En tredje enhet var området rundt og nord for Victoria- og Albertsjøene hvor London og britene i Kairo helt siden 1890-tallet hadde gigantiske planer om å demme opp sjøene, politisk representert av den britiske koloniadministrasjonen i Uganda, men også av den belgiske administrasjonen i Belgisk Kongo og av den tyske administrasjonen av Tanzania. En fjerde enhet var Etiopia som et annet oppstrømsområde, men først og fremst avgrenset til keiserpalasset i Addis Abeba, som etter hvert ble seg bevisst at de tronet på Afrikas vanntårn, fordi de satt med nøkkelen til britenes planer for Tanasjøen. Det som er felles for disse analyseenheter er at de er valgt ut i fra en forståelse av elvas karakter, og som objekt for menneskelig utnyttelse. Hvordan de konkret ble underordnet på de ulike tidspunktene, hadde nær sammenheng med karakteren til Nilvassdragets hydrologi og topografi.

Analysenivåene og analyseenheter ble ikke valgt ut i fra samfunns kategorier som sosial lagdelingsteori, statssystem, sosiale mikronivå som landsbyer eller økonomisk definerte makronivåer, men ut i fra fysisk plassering i Nil-vassdraget. Denne plasseringen rammet inn sentrale handlingsmuligheter med hensyn til økonomisk utvikling og politisk posisjon. Denne fysiske posisjon har selvsagt ikke for alle områder og til alle tider vært like viktig. Plasseringen ble først sentral i det øyeblikk Nilen ble oppfattet som en hydrologisk enhet, og da britene iverksatte sin vannfordelingspolitikk knyttet opp til sentrale imperieinteresser. De fysiske forhold var determinerende i varierende grad det var altså nødvendigheter og ikke bare muligheter, som Febvre hevder. Økologien skapte derimot ikke kulturelle trekk eller bestemte løsninger, noe analysen av regionaliseringen kan vise.

NILEN – BÅDE EN SOSIAL VARIABEL OG EN FYSISK VARIABEL

Hvis en analyserer Nildalen i et langt historisk perspektiv, hvis en med Braudel er opptatt av en historie som er nesten uforanderlig, som gjentar seg selv i sykluser av regelmessighet over tusener av år, er det åpenbart at Nilen i Egypt har hatt en helt fundamental innvirkning på samfunnets strukturelle trekk. Nilen og Nilens naturlige fluktuasjoner skapte og gjenskapte hele tiden grunnlaget for det egyptiske samfunnet fra faraoisk tid og opp til slutten av det forrige århundret. Det var dette særtrekket den greske historikeren Herodot fanget inn da han ca 400 år f.Kr. sa:

«Egypt er Nilen».²⁴ Uten Nilen, bare ørken. Var det lite vann i Nilen, ble det syv magre år, og var det mye vann, ble det syv feite år, som det står i Bibelen.

Egypteren var fange av en fysisk størrelse som markerte rigide, om enn varierende grenser mellom det mulige og det umulige. Handlingsrommet var begrenset fordi uansett hva han gjorde, kunne han ikke gå over den grensen som Nilens vannføring til enhver tid satte, og denne grensen var ikke bare trukket nær ham, bokstavelig talt, men var og hele tiden synlig i landskapet. Nilen satte altså klare og uoverskridelige grenser for hva som var mulig av økonomisk aktivitet, særlig gitt samfunnets teknologiske nivå, samtidig som effektiv utnyttelse av dens svingninger skapte store muligheter for jordbruk, manifestering av statsmakt etc. Det betyr imidlertid ikke at elva, eller en spesiell måte å utnytte den på, med nødvendighet ga opphav til bestemte statssystem og funksjonelle styreformer, slik Karl Wittfogel hevder. I Egypt er det fornuftig å snakke om både en direkte kausalitet, men også at Nilen virket determinerende ved at den satte rammer for aktørenes handlingsmuligheter.

Braudel opererer også med en annen historisk tid, det han kaller en historie med «gentle rhythms, of groups and groupings», som en med forbehold kan kalle økonomisk eller sosial historie. En revolusjonerende prosess i et slikt perspektiv, en prosess som startet i 1840-årene, ble aksentuert under britene og nådde sitt foreløpige slutt punkt med Nassers bygging av Aswan-dammen, var overgangen fra flomirrigasjon til helårsirrigasjon. Det økte dyrkingssesongene fra en til tre, det mange-doblet det dyrkbare arealet, det endret fundamentalt hele den agrare syklus, det stilte nye krav til teknologi og arbeidsformer og opphevd dermed grunnlaget for det gamle hoveri-systemet. I forhold til omtrent 5000 år med tidligere vannutnyttelses-historie, skjedde hva som med rette kan kalles en revolusjon. Disse dramatiske endringene i forholdet mellom menneske og elv kan ikke fortolkes med en funksjonalistisk forklaringsmodell, eller med postulat av typen «samfunns behov». «Samfunnet» hadde ikke noe annet behov i 1880 enn i 1780. Det var ingen adaptiv prosess, men først og fremst resultat av enkelte aktører (Muhammed Ali, belgiske ingeniører, og senere Cromer, Garstin m.fl.).

Det var Nilens spesielle fysiske karakter som gjorde denne revolusjonen mulig, og den samme karakteren var nødt til å påvirke måten revolusjonen skjedde på. Elvas fluktuasjoner, slammengder, sykluser og topografi satte fysiske rammer for

britenes planer, som f.eks. hvor hydrologiske anlegg kunne bygges og hvor vannet kunne ledes. Nilen sanksjonerte menneskelig atferd, ved at dens hydrologiske karakter ikke lot seg undertvinge alle de planene som ble lagt fram for den. Nilen var på den annen side ingen garanti for at spesielle valg skjedde. Nilen kontrollerte ikke retningen til britenes eller andre menneskers handlinger i Nildalen, i streng forstand. Britenes politikk omfattet saker som overhodet ikke hadde noe med Nilen å gjøre. Men som Nildalens herskere var det umulig for dem å se bort fra Nilens betydning.

Bruken av kausale relasjoner for å fortolke enkelthendelser krever bevisst og kritisk bruk. Det kan belyses med en historie (inspirert av Bloch): La oss anta at en mann går på en sti langs Nilen. Han trår feil og faller i vannet. For at dette skulle skje, trengtes det en kombinasjon av en lang rekke med determinerende elementer. Blant andre: tyngdekraftens eksistens, at det eksisterte en elvebredd som gjennom årtusener var blitt bygd opp av elvas slam, at det fantes en sti som var lagt ut for en spesiell hensikt, for eksempel for å forbinde huset med bomullsjordet. Det ville derfor være legitimt å si at hvis tyngdekraften ikke eksisterte, hvis Nilen ikke hadde ført med seg slam og hadde banet seg vei akkurat der, og hvis ikke en irrigasjons-økonomi som krevde åkrer vekke fra huset hadde vært utviklet, så ville ikke mannen ha falt. Likevel, hvis en skulle analysere hendelsens årsak, ville alle si: et feiltrinn. Det er klart at et feilsteg var nødvendig for at hendelsen fant sted, men mange andre forhold var også like nødvendig. Men feiltrinn skilte seg ut fra alle de andre faktorene ved en rekke tydelige kontraster; det hendte sist, det var det minst permanente, det var det mest eksepsjonelle i den generelle tingenes orden, og endelig, på grunn av sin spesielle særegenhet, syntes det som om feilsteget var det som lettest kunne vært unngått. Men hva hvis slike feiltrinn skjer gang på gang? Det behøver ikke å skje alltid, men la oss si 50 prosent av gangene eller bare 5 prosent av gangene, og det skjer uavhengig av hvem som går der, dvs. det er ikke beinskjørhet eller svimmelhet eller bakrus som er grunnen. Da blir denne fortolkningen ikke lenger interessant. Da må en gå bakenfor denne partikulære, siste og tilsynelatende tilfeldige ulykken. En må lete etter årsakene i stiens karakter, jordas beskaffenhet, vindstrømninger i området eller kanskje om det er et lokalt og ukjent Niluhyre som spiser bomullsdyrkere. Tilsvarende må det være mulig å hevde at siden toppfolk i utenriksdepartementet i London år etter år, i voluminøse arkivmapper, diskuterte Nilen, Nilhydrologi og Nilplanen, da blir kontinuiteten i oppmerksomheten en faktor som ligger bak de «siste» motiv i forhold til bestemte enkeltbegivenheter.

Nilen skapte en spesiell ramme og kontekst av både nødvendighet og mulighet på en rekke beslutningsnivå som var hierarkisk sammenbundne. Økt menneskelig kontroll med Nilen i 1880- og 1890-årene førte ikke til mindre avhengighet av den, slik konvensjonell visdom og tradisjonell evolusjonstankegang impliserer. Snarere er det fruktbart å se på «kontroll» og «avhengighet» som et mer subtilt parforhold, som ikke lar seg uttrykke i form av enveiskausalitet. Irrigasjonsrevolusjonen og en stadig mer effektiv oppdemming av Nilen fra sesong til sesong frigjorde Egypt fra de sesongmessige svingningenes tyranni, men på samme tid og av samme grunn ble

24 Eller som Kheti sa under det 12. dynasti, omtrent 1900 år før Kristus, i sin hymne til Nilen: «Blir dine gaver små, står vi alle med lange neser, da blir menneskene fattige, da minker gudenes føde, da går millioner mot døden. Ved din tilbakeholdenhet besværes hele landet, da skriker høy og lav.» Men når elven stiger «da jubler folket, i ethvert bryst er det glede. Enhver kjeve ler, tenner lyser hvitt i latter når han gir næring og rikelig med føde, han som skaper alt godt.» (Tatt fra Aschehoug, *Oldtidens Egypt. 1. – 18 dynasti*, Oslo 1990.

samfunnet enda mer avhengig av Nilvann. Stadig nye ørkenområder kom under helårsvanning, og mindre svingninger i elvas vannføring fikk mer alvorlige konsekvenser enn før. Derfor var det symptomatisk for den nervøsiteten den nye Nilkontrollen skapte, at London-avisen *The Times* i slutten av forrige århundre brakte regelmessige informasjonen om Nilens vannføring, omtrent på lik linje med børsnoterings.

På hvilken måte mener jeg at geografiske forhold kan virke determinerende også innenfor det Braudel kaller «l'histoire événementielle», eller begivenhetshistorie? Braudel gjorde Middelhavet til hovedpersonen i sin studie av områdets historie under Philip II. Jeg mener at Nilen på samme måte, og kanskje enda mer relevant, kan være hovedpersonen i rekonstruksjon av Nildalens moderne historie – dvs. som en akse historien dreier seg om. Men til forskjell fra Middelhavet er Nilen en ressurs av en annen karakter; den endrer seg dramatisk fra år til år og fra årstid til årstid, slik at dens rolle ikke bare er kontinuerlig, men også varierende på samme tid. For det andre er Nilen en ressurs som kunne bli, og ble, lagt under menneskelig inngripen og kontroll, og hvor menneskelige inngrep på ulike steder innenfor vassdraget ikke bare endret elvas karakter og funksjonsmåte, men også samfunnenes relasjon til Nilen. En kan følgelig ikke redusere Nilen til en bakgrunnskulisje og stue den bort i et introduksjonskapittel slik naturen vanligvis blir: den renner hele tiden, det livbringende flomvannet kom hver høst, bomullsplantene spirte hver sommer, og bøndene og de styrende sto hvert år med beven og lurte på hvor høyt vannet ville komme det året. Nilens karakter gjør det mulig å forene økologi og politikk på begivenhetsplanet, og en framstilling av regionens historie kan dermed unngå det Braudel ble kritisert for: manglende sammenheng mellom økologi, geografiske determinanter og politikk. Når jeg fant at hele anegalleriet av britiske ledere: Salisbury, Rosebery, Churchill, Curzon, brødrene Chamberlain, Eden, MacDonald, Hoare og Bevin hadde tatt bryet med å gjøre seg kjent med Nilen som fysisk ressurs og måten den fungerte på, når jeg fant at britene i Kairo flere ganger pr. år sendte telegram til utenriksdepartementet i London der de opplyste om Nilens vannføring, når jeg fant at britene i over et tiår førte hemmelige forhandlinger med Mussolini om bygging av Tanadammen i Etiopia, når jeg oppdaget at Eden og Eisenhower sendte personlige telegrammer til hverandre om Nilprosjekt, så dannet det seg et mønster hvor det samme grunnleggende kontekstuelle fenomen igjen og igjen rammet inn aktørenes opplevde handlingssituasjon.

La meg presisere: Jeg fremmer ikke her en kausal adferdsteori; at på grunn av Nilens karakter og rolle så handlet britene som de gjorde. Det finnes ingen slik direkte kausal forbindelse som kan forklare britisk politikk (det finnes imidlertid slike direkte kausale forbindelser mellom Nilflom og tap av menneskeliv og økonomisk og sosial katastrofe). Det er heller ikke relevant å apriori forklare det i et

systemanalytisk perspektiv, som et produkt av «menneskelig tilpasning».²⁵ De hydrologiske prosjektene og britenes planer om å utnytte Nilen som pisk og gulrot vis-à-vis egyptisk nasjonalisme var basert på en fortolkning av Nilens regelskapende rolle. Nilen fungerte som en slags ikke-kodifisert lov britene fortolket hvordan de skulle utnytte i sine interesser. Individuelle og kollektive aktørers intensjoner og motiv kan fortolkes, men begrep som «hensikt» og «intensjon» og «motiv» bør behandles med mer forsiktighet enn det ofte er blitt gjort i studier av Nildalens moderne historie. Begrepene er ofte blitt anvendt som om det var snakk om en hermeneutisk voluntarisme. Menneskelig handling er blitt trukket ut av den fysiske nødvendighet og ramme Nilvassdraget skapte.

KONKLUSJON

Det er innlysende at fortolkning av menneskelig handling ikke kan isoleres fra den tid og det rom den foregår innenfor. Men som Giddens påpeker: mye nomotetisk orientert samfunnsvitenskap neglisjerer dette, og – vil jeg påstå – også mye historisk forskning gjør dette, ihvertfall om samfunn i Nildalen. Det dreier seg ikke om nedbør, klima og elv er nevnt som kulisser, men om og på hvilken måte naturen påvirker analytiske kategorier, nysgjerrighetsorientering og fortolkninger. Jeg har forsøkt å vise at en definisjon av samfunnsforskningens og humanioras tema som samfunn, «sosiale facts», som «sosial handling», eller som «meningsbærende handling» ikke så lett vil oppdage Nilens betydning verken som «tidløs» determinant eller som begivenhetshistorisk variabel. Omvendt er naturdeterminisme ute av stand til å forklare f.eks. det fundamentale bruddet i Nildalens historie som ble innvarslet av britenes begrepsrobring av regionen på slutten av forrige århundre. Lee skriver at en region blir «constructed, destroyed and reconstructed in changed form as a result of interaction of local and non-local processes of social change».²⁶ Lee underkjenner de individuelle aktørenes rolle og betydning. Enkeltpersoner var helt avgjørende for måten regionen Nildalen ble konstruert på. Følgelig må en definisjon av region åpnes opp, dvs. i tillegg til sosiale utviklingsprosesser må også interaksjonen mellom lokale og ikke-lokale individuelle aktører inn i den definitoriske beskrivelse av hvordan regioner oppstår. Possibilismen ville vanskelig ha

25 Innenfor antropologien ble det økologiske perspektiv tillagt økende vekt på 1950- og 1960-tallet. (D. Damas, *The study of cultural ecology and the ecology conference*, i D. Damas (red.), *Ecological Essays*: Ottawa: 1969, sitert i R.M. Netting, *Cultural Ecology*, London: 1977: 6). Det nye kulturøkologiske perspektivet ble beskrevet av Julian Steward som studiet av «adaptive processes by which the nature of society and an unpredictable number of features of culture are affected by the basic adjustment through which man utilizes a given environment» (sitert i S. Tax, *An appraisal of anthropology today*, Chicago 1953: 243). Funksjonalisme ble utvidet utenfor den sosiale sfære og strukturelle arrangement ble oppfattet å ha adaptive verdier. Det førte blant annet til analyser som konkluderte med at pastoralister, på grunn av økologiske forhold, hadde en spesiell personlighetsstruktur.

26 R. Lee, *The future of the region: regional geography as education for transformation*, i R. King (red.), *Geographical Futures*, Sheffield 1985: 77–91.

fanget inn Nilens regelskapende og innrammende rolle og at det ikke bare fantes muligheter, men og fundamentale nødvendigheter.

Jeg har forsøkt å vise at for å forstå kompleksiteten i samspillet mellom Nilen og samfunns utvikling, må en vandre over disiplingjerdene, ikke bare fra historie til samfunnsvitenskaper, men også til hydrologi, dambyggingskunst og limnologi. Da må for eksempel sammenhengen mellom planteresters funksjonsmåte i øvre Nilen og formen på britenes koloniale framrykking etableres. Videre må en forstå den direkte sammenhengen mellom fluktuasjoner i vannføring og samfunns økonomiske situasjon, som en må forstå sammenhengen mellom disse fluktuasjonene og for eksempel statsledelsen i Egypts vurdering av den aktuelle politiske situasjonen i landet. Her er jeg derfor uenig med Bloch som sier at historikeren bør være som uhyret i eventyret; det er når han ser menneske at han får blod på tann. I forhold til dette temaet velger jeg meg heller Askeladden og hans økologiske verdensbilde og nysgjerrighetsorientering: «jeg fant, jeg fant».

Jeg har søkt å vise at det må være viktig å forstå og beskrive de forholdene som innvirker på kontinuitet og brudd i sentrale strukturer eller typer strukturer, fordi slike strukturer vil, om de så er sosiale eller naturmessige, bidra til å reproducere sosiale relasjoner og praksiser. Britenes «Nil» var både natur og konstituert av menneskelig handling. Den var et elvesystem som den britiske strategien manifesterte seg i. Det var altså en struktur som ikke bare la begrensninger på sosial handling. Den skapte også store muligheter, og for britene ble den viadukten til kontroll over dette hjørnet av Afrika og Midt-Østen. Dette økologiske systemet var altså ikke simpelthen en arena hvor livet utfoldet seg. Det var snarere et medium gjennom hvilket fundamentale sosiale relasjoner ble produsert og reproduert.

Innenfor et samfunnsteoretisk perspektiv heter det gjerne at naturen slik vi ser den er «unaturlig», det vil si at den er sosialt formidlet natur. Som jeg har vist i min beskrivelse av Nilens vannføring, dreneringsområde osv. er dette rett i én forstand. Men samtidig innebærer det en form for samfunnsimperialisme overfor naturen. Naturen er ikke bare sosialt formidlet, og det merket britene flere ganger. Et eksempel: Under Suez-krisen i 1956 diskuterte Eden-regjeringen muligheten av å presse Nasser til ettergivelse ved å «tørste ut» Egypt. De fikk satt i gang konkrete analyser av når på året Egypt var mest sårbart, og hvor mye vann som kunne holdes tilbake ved de sentralafrikanske sjøene. Deres frustrasjon over Nassers nasjonalisering av Suez-kanalen i juli 1956 var så stor at de var villige til å betale en høy politisk pris for å presse ham til ettergivelse. Det viste seg imidlertid at Nilen ikke lot seg undertvinge deres prosjekt, dvs. den var ikke bare «sosialt formidlet natur». Nilen revoltet altså mot Londons konseptualisering av den: det tok omtrent fire måneder for vannet å renne fra Uganda til Kairo, og topografien i Sør-Sudan hadde en regulerende rolle på vannføringen nedstrøms. «Naturen» eller Nilen var altså mer virkelig enn dens sosiale konstruksjon. «Rom» eller «sted» er følgelig ikke bare hva «folk gjør det til». Måten naturen konstrueres på sosialt, påvirker selvsagt aktørers handlinger i verden. Når Nilen beskrives ressurspolitisk på en bestemt måte, så får det samfunnsmessige konsekvenser, på en annen og mer direkte måte

enn ved Wergelands sang om bekken eller Bjørnsons dikt om vannet om våren. Beskrivelsen av naturen påvirker hvordan naturen virker inn på verden, eller i mitt tilfelle, hvordan Nilen virker inn på samfunn i Nildalen. Ved at Nilen ble beskrevet som en geo-politisk ressurs og ikke bare som en økonomisk ressurs, virket det inn på hvor ved Nilen britene gikk inn for å bygge demninger og reservoarer. Britene ville ha dem i «sine» trygge områder og oppstrøms, slik at kontrollen over vannet kunne utnyttes som et politisk pressmiddel overfor Egypt.

Lucien Febvre sier: «Between man and his natural environment, ideas are always creeping in and intervening. No human facts are simple facts. Natural facts, on the other hand, never exercise a purely mechanical, blind, and fatal action on the life of man».²⁷ Kulturanthropologen Fordes har en tilsvarende formulering: «Physical conditions enter immediately into every cultural development and pattern, not excluding the most abstract and non-material; they enter not as determinants, however, but as one category of the raw material of cultural elaboration.»²⁸ Sosiologen Luhmann i sin «Økologisk kommunikasjon» hevder at miljøet eller naturen bare har samfunnsmessige konsekvenser dersom det er samfunnsmessig kommunikasjon om dem. Jeg har vist at Nilen som regel ikke utøver en rent mekanisk, blind og fatal innvirkning på samfunn, selv om det har skjedd; f.eks. i 1879, 1913/14, 1947, i 1960-årene og i 1989. Tesen om at naturen bare har betydning som en kategori av «den kulturelle elaborasjons rådata», er derfor utilstrekkelig.

Jeg har søkt å vise at Nilen kan ses som en økologisk ekternalitet som har blitt transformert til en del av Nildalens samfunnsmessige struktur, om enn på ulike måter i ulike områder av Nildalen. Via sosiale og politiske prosesser er den blitt formet av sosial tid – i mitt tilfelle av den britiske koloniperioden og britenes bygging og – nærmest like viktig i en slik økologisk sammenheng – britenes planer om bygging av store dam- og irrigasjonsprosjekter.²⁹ Den er og blitt formet av sosialt rom – i mitt tilfelle, britenes og de andre aktørenes konstruksjoner av Nildalen som politisk-strategisk region, som påvirket hvor damanleggene ble plassert og hvor irrigasjons- og hydroelektriske prosjekter ble bygget. Konsekvensen er at *denne* formede Nilen på sin side har påvirket det sosiale innholdet av tid – før Nilen ble omgjort til en irrigasjonskanal i Egypt, ble f.eks. et år gjerne oppfattet som perioden mellom hver gang Nilen nådde et visst nivå på nilometeret på Rhoda Island. I mange århundrer feiret egypterne med store prosesjoner den dagen kanalene kunne åpnes, slik at Nilvannet kunne vanne ørkensanden. Etter at Nilens svingninger ble kontrollert, ble grunnlaget for denne tidsforståelsen opphevet. Og den har formet det sosiale innholdet av rom – mange i Sør-Sudan oppdaget at de var en del av Nilvassdraget som en sosialt konstruert region først i 1970-årene, da de gjorde opprør mot Egypts og

27 L. Febvre, *A Geographical Introduction to History*, London 1950: 36.

28 C.D. Fordes, *Habitat, Economy and Society*, London 1934: 464–465.

29 Se T. Tvedt, *Non-implemented Plans as a Barrier to Development: The Case of the Jonglei Project in the Southern Sudan*, i M.B.K. Darkoh, *African river basins and dryland crises*, Uppsala 1992: 59–79.

regjeringen i Khartoums planer for Jonglei-prosjektet. Til sammen har dette ført til at en kan beskrive Nilen som intern i forhold til viktige sosiale relasjoner i Nildalen.

Jeg har forsøkt å vise nytten av et perspektiv på samfunn som er sensitivt overfor økologiske påvirkninger og endringer, men like viktig, også overfor økologiske strukturer og stabile former. Jeg tror det er mulig å formulere spørsmål om naturen og samfunnets grenser og overlappinger mer presist hvis vi leter etter de forhold hvor endringer og stabilitet i de naturlige omgivelsene får resonans innenfor det sosiale systemet. Natur og samfunn er forskjellige fenomen. Men måten en differensierer samfunn fra naturomgivelsene på, har fundamentale konsekvenser for hvordan en både oppfatter samfunn og natur. Analytiske kategorier forutsetter etablering av forskjeller, men de behøver ikke å fungere som et middel til å adskille, de kan snarere oppfattes som hjelpemidler for en mer åpen refleksjonsmåte, hvor særtrekk kan oppdages uten at en behøver å gjøre forbindelsene mellom det som differensieres uoverstigelige. Ved at for mye vekt er blitt lagt på den separate identiteten til hva som oppfattes som dikotomiske fenomen – natur og samfunn –, har det ikke blitt oppfattet som veldig nødvendig å utvikle slike begrep og analytiske tilnærminger.

Terje Tvedt, f. 1951, cand. philol. 1984, dr. philos. 1993, forsker ved senter for utviklingsstudier i Bergen.

SUMMARY

Based on an analysis of the British policy for the Nile Valley and for Nile water utilization in the period 1889 to 1956, this article discusses influential social science theories regarding the relation between nature and society and the concepts of "region", "place" and "locale". It is argued that the established tradition, based itself on a clear dichotomization between nature and society, makes it difficult to understand how changes in the social construction of nature (the River Nile) may affect the ways nature influences political developments (the British Nile Valley strategy) and the social formation of regions, places and locale (in this case; the Nile Valley).

THE DANISH SLAVE TRADE FROM WEST AFRICA AND AFRO-DANISH RELATIONS ON THE 18TH-CENTURY GOLD COAST*

Av Finn Fuglestad

HISTORISK TIDSSKRIFT 4/1994 - ISSN 0018-263x

Det er som bekjent vanlig at første ordinære opponent begynner sitt innlegg med å gi et kort sammendrag av den foreliggende avhandlingen. Men etter som doktoranden tar for seg en periode og ikke minst et område som må formodes å være relativt lite kjent, kan det kanskje være hensiktsmessig først å si noe om den generelle konteksten som avhandlingen hører hjemme i.

Tidsmessig befinner vi oss på 1600- og spesielt 1700-tallet, det vil si i den perioden i afrikansk historie som domineres av den atlantiske slavehandelen. Og geografisk befinner vi oss i det området som dengang ble kalt for Gullkysten, men som i dag tilsvarer kyststripen av den moderne staten Ghana. Dette er ikke noen lang kyststripe – den er vel neppe på mer enn 500 km. Men her finnes det et usedvanlig stort antall tidligere europeiske fort, hvorav mange nå er nærmest for ruiner å regne. Det eldste, Elmina, ble påbegynt av portugiserne på 1470-tallet. Listen over de europeiske land som bygget befestede fort på Gullkysten i slavehandelstiden, særlig på 1600- og 1700-tallet, innbefatter Portugal, England, Nederlandene, Frankrike, Portugal, Brandenburg/Preussen, samt Danmark-Norge (som særlig kom til å interessere seg for den østligste delen av Gullkysten). Det som er underlig, og som trenger å forklares, er at det var omtrent bare på Gullkysten at europeerne etablerte slike fort. Det eneste andre området hvor det skjedde langs den enormt lange afrikanske Atlanterhavsfasaden, men da i langt mindre målestokk, var Senegambia. (På Slavekysten, øst for Gullkysten, etablerte europeerne mindre, delvis befestede

* Resymé av første opposisjons innlegg ved Per O. Hernæs' doktorgradsdisputas ved Universitetet i Trondheim, 15.5.1993.